

PAPER DETAILS

TITLE: EBÛ ALÎ EL-CÜBBÂÎ'NIN BAZI FIRKALARA YÖNELİK ELESTİRLERİNDE ESAS ALDIGI
ÂYETLERİN TAHLİLİ -KITÂBÜ'L-MAKÂLÂT ÖZELİNDE-

AUTHORS: Mehmet ALTUNTAS

PAGES: 433-464

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1310027>

ISSN
2547-989X

Sinop Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi
Araştırma Makalesi

Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 4 (2), 433-464
Geliş Tarihi:25.09.2020 Kabul Tarihi:13.11.2020
Yayın:Temmuz-Aralık 2020 Yayın Tarihi:31.12.2020
<https://doi.org/10.30561/sinopUSD.800159>
<https://dergipark.org.tr/sinopUSD>

EBÛ ALÎ EL-CÜBBÂÎ'NİN BAZI FIRKALARA YÖNELİK ELEŞTİRİLERİNDE ESAS ALDIĞI ÂYETLERİN TAHLİLİ -KİTÂBÜ'L-MAKÂLÂT ÖZELİNDE-

Mehmet ALTUNTAŞ*

Öz

Ebû Ali el-Cübbâî, *Kitâbu'l-Makâlât* adlı eserinde eleştiriye tabi tuttuğu fırkalar hakkında âyetlere atıf yaparak oldukça sert ifadeler kullanmıştır. Zira başta Haşviyye, Mürcie, Hâricî, Nâsibîler ve İmâmiyye fırkalarını “şâşkın”, “sarhoş”, “mülhid”, “zındık” gibi kelimelerle eleştirmiştir. Bununla yetinmeyerek bazı bölümlerde âyetlere atıf yaparak bu mezhep mensuplarını küfürle itham etmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Cübbâî eserinde bazen kendi düşüncelerini temellendirmek bazen de muhataplarını eleştirmek için iki yüz altmış beş yerde âyetlere atıf yapmıştır. Özellikle Kur’ân âyetlerini yanlış yorumlayıp tahrif ettikleri, Kur’ân yerine uydurma hadisleri kullandıkları ve isrâîlî rivâyetlere müracaat ettikleri için Haşviyye’yi pek çok yerde küfürle itham etmiştir. Ancak Ebû Ali el-Cübbâî, mensubu bulunduğu Mu‘tezile’ye eserinde herhangi bir eleştiride bulunmamıştır. Aksine Hz. Osman’ın katli konusunda olduğu gibi onlarla aynı görüşü paylaşarak Hz. Osman’ın öldürülmesinin meşru olduğunu söylemiş ancak buna karşın Hz. Ali’nin masum olduğunu ve şehit edildiğini belirtmiştir. Makalemizde onun küfürle itham ettiği mezhepler hakkındaki görüşlerini naklettikten sonra onlar için referansta bulunduğu âyetlerin bağlamlarını, muhataplarını, müfessirlerin bu âyetler hakkındaki açıklamalarını naklettik. Ancak bunu yaparken konu bütünlüğünün bozulmaması için zaman zaman müfessirlerin açıklamalarını dipnotlarda gösterdik. Cübbâî,

* Doç. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri, mehmet.altuntas@yobu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3702-2126>.

itikâdî fırkaları eleştirirken atıfta bulunduğu ayetlerin bir kısmında Kur'an'ın bütünlüğüne uygun isabetli eleştirilerde bulunmuştur. Ancak onun bazı âyetleri de bağlı bulunduğu mezhebin etkisinde kalarak tarafsız bir şekilde yorumladığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Tefsir, Ebû Ali el-Cübbâî, Kitâbü'l-Makâlât, Mezhep.

Analysis of Verses Based on Abû Alî al-Jubbâî's Criticism of Some Factions - Specific to the *Kitâbü'l-Makâlât*-

Abstract

Ebû Ali al-Cübbâî used very harsh expressions in his book titled *Kitâbü'l-Makâlât* by referring to the verses about the groups he criticized. Because, he criticized the Haswiyya, Murcie, Hâricî, Nâsibî, and İmâmiyye groups with words such as “confused”, “drunk”, “mülhid”, “weird”. Not content with this, he accused the members of this sect of swearing by referring to verses in some chapters. As far as we can determine, Cübbâî made references to verses in two hundred and sixty-five places in his work, sometimes to justify his own thoughts and sometimes to criticize his addressees. He accused Haswiyya of blasphemy in many places, especially because they misinterpreted and distorted the verses of the Quran, used fabricated hadiths instead of the Quran, and resorted to israilî narrations. However, Ebû Ali al-Cübbâî did not criticize Mu'tezile, to which he is a member, in his work. On the contrary, he shared the same opinion with them as on the murder of Uthman, he said that the killing of Uthman was legitimate, but despite this, he stated that Ali was innocent and was martyred. In our article, we quoted the contexts of the verses he referred to, his addressees, and the commentators' explanations about these verses, after citing his views on the sects he accused of blasphemy. However, while doing this, we occasionally showed the commentators' explanations in footnotes in order not to spoil the integrity of the subject. He made accurate criticisms of the integrity of the Qur'an in some of the verses that Cübbâî referred to when criticizing factions. But he also interpreted some verses under the influence of the sect to which he was affiliated.

Keywords: Qur'an, Tafsir, Ebû Ali al-Cübbâî, Kitâbü'l-Makâlât, Sect.

Giriş

Âyetlerin bağlamı, anlam ve muhatapları belirlemede çok önemli bir işleve sahiptir. Zira bağlam dikkate alınmadan yapılan yorumların yanlış olması ihtimal dâhilindedir. Diğer taraftan kanaatimizce “*Size selam verene, dünya hayatının geçici menfaatini gözeterek: ‘Sen mü’min değilsin!’ demeyin.*”¹ âyetince ehl-i kiblenin tekfir edilmesi Kur’ânî bir tavır değildir.

Basra Mu‘tezilesi reislerinden olan Ebû Ali el-Cübbâî² (ö. 303/916), eserinin mukaddimesinde bazı Müslümanların ihtilafa düşmelerinin nedenini Kur’ân’ı terk edip uydurdukları dinî hususlara tâbi olmalarından kaynaklandığını belirtmektedir. Zira ona göre Yüce Allah kitabında, insanların mükellef tutuldukları emirleri ve yasakları açıklamış ve onlara hakkı bâtıldan ayırmak için “akıl” nimeti bahşettiğini bildirmiştir. Ancak insanların bir kısmı, Kur’ân yerine heveslerine tâbi oldukları ve Kur’ân üzerinde tefekkür etmeyi terk ettikleri için hak yoldan ayrılmışlardır.³ Cübbâî bu kişileri “*Uydurdukları şeyler, dinleri hakkında onları işte böyle aldatmıştır.*”⁴, “*Kendilerini hidâyette sanırlar.*”⁵ ve “*Hayır! Aksine, kazandıkları onların kalplerini paslandırmıştır.*”⁶ âyetlerini delil getirerek sert bir şekilde eleştirmiştir.⁷ Cübbâî’nin,

¹ Nisâ 4/94.

² Bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Ebû Ali Cübbâî”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, c. VIII, s. 99-101.

³ Ebû ‘Alî Muhammed b. ‘Abdilevhâb b. Sellâm el-Cübbâî, *Kitâbü’l-Makâlât*, (thk. Özkan Şimşek–A. İskender Sarıca–Yusuf Arıkaner), Endülüs Yayınları, İstanbul 2019, s. 34.

⁴ Âl-i ‘İmrân 3/24.

⁵ A‘râf 7/30.

⁶ Muttaffifîn 83/14.

⁷ Cübbâî, *Kitâbü’l-Makâlât*, s. 34.

eserinin mukaddimesinde muhataplarını eleştirmek için kullandığı bu âyetlerin birincisi Yahudiler,⁸ ikincisi tüm insanlar⁹ ve üçüncüsü kâfirlerle ilgilidir.¹⁰ Ayrıca o, muhataplarının hepsini “*Onları doğru yola çağırırsanız sizi ıstımezler. Onları sana bakar görürsün fakat onlar görmezler.*”¹¹ âyetini delil getirerek yermiştir.¹² Ancak bu âyet de kâfirlerle alakalıdır.¹³ Cübbâî bu âyetlere yaptığı atıfla muhataplarının çoğunu “küfürle” itham etmiş ve bunun yanında ilerleyen bölümlerde de görüleceği üzere onları “sarhoş”, “şaşkın”, “câhil” ve “temyiz gücü olmayan kişiler” gibi aşağılayıcı ifadelerle yermiştir.¹⁴

Cübbâî’ye göre insanların ihtilafa düşmeleri; mezhep taassubu, cahillik ve doğrulara karşı bilinçli bir şekilde dirençten kaynaklanmaktadır. Zira ona göre: “*Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık.*”¹⁵ “*Rabbinizden size indirilene uyun.*”¹⁶ ve

⁸ Bkz. Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, (thk. Ahmed Ferîd), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2003, c. I, s. 163; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. 'Abdullâh b. Manzûr ed-Deylemî el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'an*, (thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî-Muhammed 'Ali en-Neccâr-Abdûlfettâh İsmâîl Şelebî), Dâru'l-Misriyye, Mısır ty., c. I, s. 93; Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Garîbü'l-Kur'an*, (thk. Sa'îd el-Lihâm), yy., by., ty., c. I, s. 93; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, (thk. Sıdkı Cemîl el-'Attâr), Dâru'l-Fikr, Beyrut 2001, c. III, s. 1788-1789; 'Abdülkerîm b. Hevâzin b. 'Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, (thk. İbrâhîm el-Besÿûnî), el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Mısır ty., c. I, s. 229.

⁹ Bkz. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, c. I, s. 388.

¹⁰ Bkz. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, c. III, s. 461.

¹¹ A'râf 7/198. Bu âyet kâfirlerle alakalıdır. Bk. Muhammed b. 'Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmidî't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi'Te'vîl*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1995, c. II, s. 183.

¹² Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 34.

¹³ Bkz. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, c. I, s. 340; Taberî, *Câmiu'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, c. VI, s. 3991; Muhammed Tâhir b. 'Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru Sahnûn li'n-Neşr ve't-Tevzi', Tunus ty., c. IX, s. 225; Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerikandî, *Bahru'l-'Ulûm*, yy., by., ty., c. I, s. 576.

¹⁴ Abdülkâhir el-Bağdâdî, Cübbâî'nin kullandığı bu ifadelerin benzerlerini Mu'tezile ve diğer mezheplere yönelik olarak kullanmıştır. Bk. Halil Öztürk, “Kelâmî Fırkaların Tenkidinde Dil ve Üslûp: Abdülkâhir el-Bağdâdî Örneği”, *I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu “Dini, Dil ve İletişim”*, 2019, s. 541-553.

¹⁵ En'âm 6/38.

¹⁶ A'râf 7/3.

“Anlaşmazlığa düştüğünüz konuda hüküm Allah’a aittir.”¹⁷ âyetleri her türlü müphem meseleyi izah etmek üzere indirilmiştir. Dolayısıyla Cübbâî’ye göre mezhepler arasındaki ihtilaflar Kur’ân, icmâ ve akıl yoluyla çözülebilir ve İslam’dan uzaklaşanlar tekrar dine yönelebilir.¹⁸ Makalemizin bundan sonraki bölümünde Cübbâî’nin eşleştirdiği gruplara karşı bazı Kur’an ayetlerini delil olarak kullanmasına yer vereceğiz.

1. Mürcie Mezhebine Karşı Delil Olarak Kullandığı Âyetler

Cübbâî, tövbe-i nasûh etmeden ölen büyük günah sahiplerinin Zümer 53. âyetine¹⁹ istinaden günahlarının erteleneceğini iddia eden Mürcie mensuplarını, günah işleyenlerin cezalandırılacağını dile getiren Nisâ 14, 123, Kâf 28, Hucurât 11 ve Furkân 19. âyetlerine atıf yaparak ağır bir üslupla eleştirmiştir.²⁰ Zira ona göre Zümer 53 ve 54. âyetleri, bağışlanmanın sadece tövbe ile olacağını belirtmektedir.²¹ Zemahşerî (ö. 538/1144) Cübbâî’yi destekler mahiyette Zümer 53. âyetiyle ilgili olarak şöyle demektedir: Allah, tövbe şartıyla bütün günahları bağışlayabilir ve tövbe şartı Kur’ân’da pek çok yerde tekrarlanmıştır. Bu yüzden günahların bağışlanması için tövbenin şart koşulduğu âyetler, bu şartın yer almadığı diğer âyetler için de aynen geçerlidir. Çünkü Kur’ân tek bir kelâm hükmündedir ve onda asla çelişki olmaz. Bu yüzden “Allah dilediğini bağışlar” ifadesinden maksat, “tövbe edenler”dir. Çünkü ‘Allah’ın dilemesi’ adâletine tâbidir. Bu yüzden “inâbe (Allah’a dönme)” ifadesinin, mağfiretin ardından zikredilmesi, onun tövbesiz elde edileceği

¹⁷ Şûrâ 42/10.

¹⁸ Cübbâî, *Kitâbü’l-Makâlât*, s. 34-35. Mezhepler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Fevzi Rençber, “İslam Birliği İnşasında Bir Engel Olarak Mezhep-Cemaat Taassubu ve Çözüm Yolları”, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 2017, Cilt: X, Sayı: 1 s. 77-102; Muzafer Barlak, “İslâm İlim Tarihi İçinde Kelam Disiplininin Oluşum ve Gelişim Merhaleleri”, *Kader Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2016, Cilt: IV, Sayı II, s. 480-508.

¹⁹ Ona göre bu âyet, Mürcie’nin aksine tövbe edenler için bir delildir. Bk. Cübbâî, *Kitâbü’l-Makâlât*, s. 37.

²⁰ Cübbâî, *Kitâbü’l-Makâlât*, s. 36.

²¹ Cübbâî, *Kitâbü’l-Makâlât*, s. 37.

düşüncesini izâle etmek içindir. Dolayısıyla tövbe etmeden bağışlanma asla söz konusu değildir.²² Bu bağlamda Cübbâî, Mürcie mensuplarının “*Onların ardından, onları izleyen ve kitaba varis olan bir nesil geldi. ‘Biz nasıl olsa bağışlanacağız’, diyerek, bu dünyanın geçici malını alıyorlar.*”²³ âyetine muhatap olduklarını belirtmiştir. Zira ona göre “*Her kim kötülük yaparsa onun cezasını görür.*”²⁴ âyeti onların tövbe ile ilgili iddialarını yalanlamaktadır. Bu yüzden günahların bağışlanması için tövbe-i nasûhu şart koşan âyetleri inkâr ettikleri için Mürcie mensuplarını Sofistlerden Mülhidler, Dehriyye’den Sümeniyye, Seneviyye, Mecûsîler, Harrâniyye, Sâbiyye ve Hristiyanlara benzemekle itham etmiştir.²⁵ Ayrıca amelin imandan bir parça olmadığını ve amelsiz imanın geçerli olduğunu söyleyen Mürcie mensuplarını, iman-amel birlikteliğini dile getiren ‘Ankebût 1-2, Tevbe 73, 105, Kehf 2, Nisâ 124. âyetlerine atıf yaparak eleştirmiştir. Zira ona göre “*Mü’min olarak kim doğru iş yaparsa erkek olsun, kadın olsun işte bunlar cennete girecekler.*”²⁶ âyeti, amelsiz imanın geçerli olmadığını²⁷ ve mü’minlerin “sâlih amellerle” imtihan edileceklerini anlatmaktadır.²⁸ Cübbâî’ye göre amelsiz imanın geçerli olduğunu söyleyen Mürcie mensupları, diliyle iman ettiğini söyleyen ve her türlü kötülüğü işleyen müşriklerden

²² Zemahşerî, *Keşşâf*, c. IV, s. 130.

²³ A’râf 7/169. Bu âyet Yahudilerle ilgilidir. Bk. Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî ez-Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve ‘İrâbihî*, ‘Âlemü’l-Kütüb, Beyrut 1988, c. II, s. 387; Ebü’l-Hasen ‘Alî b. Ahmed b. Muhammed b. ‘Ali en-Nîsâbü’rî el-Vâhidî, *el-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, (thk. Safvân ‘Adnân Dâvûdî), Dâru’l-Kalem-ed-Dâru’s-Şâmiyye, Beyrut 1415, s. 419; Ebü’l-Muzaffâr Mansûr b. Muhammed b. ‘Abdilcebbâr b. Ahmed el-Mervezî es-Sem’ânî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, (thk. Yâsir b. İbrâhîm-Ğanîm b. Abbâs Ğanîm), Dâru’l-Vatan, Riyad 1997, c. II, s. 228; Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi ‘li Ahkâmi’l-Kur’ân*, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1993, c. IV, s. 279; Muhammed b. Muhammed b. Mustafâ Ebüssuûd, *İrşâdü’l-‘Akli’s-Selîm İlâ Mezâye’l-Kitâbi’l-Kerîm*, (thk. Hâlid Abdülğanî), Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, Beyrut-Lübnân 2010, c. III, s. 471.

²⁴ Nisâ 4/123.

²⁵ Cübbâî, *Kitâbü’l-Makâlât*, s. 37.

²⁶ Nisâ 4/124.

²⁷ Cübbâî, *Kitâbü’l-Makâlât*, s. 37.

²⁸ Cübbâî, *Kitâbü’l-Makâlât*, s. 36.

farklı değildir.²⁹ Bir sonraki bölümde Cübbâî'nin kitabında en çok yer verdiği Haşviyye mezhebine yönelik eleştirilerini ele alacağız.

2. Haşviyye Mezhebine Karşı Delil Olarak Kullandığı Âyetler

Cübbâî “ayak takımı”, “kralların yandaşı”, “zorbaların ve fâsıkların yardımcısı”, “batılın destekçisi”, “Kur’ân’ı reddeden” ve “sahih olmayan hadislerle amel eden” kimseler olarak tanımladığı³⁰ Haşviyye mensuplarını ağır eleştirilere tabi tutmuştur. Nitekim onları, Yüce Allah’ın görülmesini imkânsız kılan “Gözler O’nu idrak edemez. O, gözleri idrak eder. O, lütfedendir, haberdar olandır.”³¹ âyetini bırakıp “Dolunay gecesinde birbirinizi itip kakmadan ayı gördüğünüz gibi Rabbinizi göreceksiniz”³² uydurma hadisiyle amel ettikleri için “sarhoş”, “uykucu” ve “şaşkın” kelimeleriyle itham etmiştir.³³ Cübbâî, Haşviyye mensuplarının Yüce Allah’ın görülmesine dair ileri sürdükleri “O gün parıldayan yüzler Rablerine bakacaklar.”³⁴ âyetindeki “nâzirâtün” kelimesinin “iki elimle/biyedeyye”³⁵ kelimesi gibi müteşâbih olduğunu ve “bakanlar” anlamında olmayıp “müntezirât/bekleyenler” manasına geldiğini söylemektedir. Dolayısıyla ona göre âyetin anlamı “Kıyâmet günü bazı insanların yüzleri aydınlık olacak ve onlar Rablerinden gelecek olan bir müjdeyi/hediye

²⁹ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 37.

³⁰ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 38.

³¹ En‘âm 6/103. Zemahşerî bu âyet hakkında şöyle demektedir: “Gözler O’nu algılayamaz. Zira Allâh zâtı itibariyle görülemeyecek kadar yücedir.” bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, c. II, s. 52. Buna karşın Mukâtil Allâh’ın görülmesi olayının “dünya” ile ilgili olduğunu söylemektedir. Bk. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, c. I, s. 363.

³² Hadis için bkz. ‘Abdullâh Muhammed b. İsmâ‘îl el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, Tevhid, 24; Ebu'l-Hüseyin Müslim b. El-Haccâc, *Sahîhu Müslim*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, Mesâcid, 38; Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş‘as, *Süneni Ebî Dâvûd*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, Sünne, 19; Ebû ‘İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, Sıfâtü'l-Cennet, 17; Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. Zeyd, *Süneni İbn Mâce*. Çağrı Yay., İstanbul 1992. Mukaddime, 13.

³³ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 39-40.

³⁴ Kıyâme 75/22-23.

³⁵ Sâd 38/75.

bekleyecekler” şeklindedir.³⁶ Bu nükteyi gözden kaçırdıkları için onları Bakara 78. âyete atfen kitaplarını bilmeyen Yahudilere benzetmiştir.³⁷ Ayrıca rû’yetullâh konusunda Cübbâî’ye göre Haşviyye, Allah’ın kıyâmet gününde siyah kâkülleleri olan kıvırcık saçlı genç bir delikanlı suretinde görüleceğini söylemiştir. Cübbâî, Allah’ın bu şekildeki tasvir edilmesinin, Bakara 55, En’âm 103, Furkân 21 ve Şûrâ 11. âyetleriyle çeliştiğini ifade etmiştir. Bundan dolayı onlar hakkında “Eğer din iddia ile olsaydı; bütün dinsizler, hak din ve doğru bir mezhep üzerine olurlardı”³⁸ cümlesini kullanmıştır.

Cübbâî, Haşviyye’yi A’râf 172. âyetine yönelik “Allah, tıpkı hurma bohçasının silkelendiği gibi Âdem’i silkeledi ve ondan bir zürriyet çıkardı. Âdem, sağındakiler için “Bunlar cennettedirler” ve solundakiler için de “Bunlar da cehennemdedirler” fakat ben bunların amellerinden sorumlu değilim”³⁹ şeklindeki yorumlarından dolayı kâfirlere hitap eden “Onlar hayvanlar gibidir, hatta onlardan da aşağıdırlar.”⁴⁰ âyetiyle zemmetmiştir. Ayrıca onları insanoğlunun mükemmel bir şekilde yaratılışını anlatan Secde 7 ve Tîn 4. âyetlerine rağmen Hz. Âdem’in boyunun altmışış arşın, elinin kısa ve dolayısıyla özürlü olduğunu söylemeleri nedeniyle yermiştir.⁴¹

³⁶ Cübbâî, *Kitâbü’l-Makâlât*, s. 41. Yüce Allah’ın âhirette görülmesi konusunda âlimler arasında bir ittifak bulunmamaktadır. Bu bağlamda Mukâtil, Yüce Allah’ın âhirette görüleceğini söylemektedir. Buna karşın Taberî, bazılarının “nâzira” kelimesini Yüce Allah’ı görme, bazılarının da O’ndan gelen seaplara ve rızıklara bakma şeklinde yorumladıklarını söylemektedir. Ateş ise bu âyet hakkında şöyle demektedir: “Yüzlerindeki sevinç ve parıltı, Rabbin yüce divanında O’nun cemâline bakmak şerefine nail olmaktan ileri gelmektedir. Bu açık ifadeyi, ‘Bazı yüzler, Rabbin emrine intizâr ederler’ şeklinde te’vil etmek, âyeti zorlayıp anlam dışına çıkarmaktır.” Bkz. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, c. III, s. 423; Taberî, *Câmiu’l-Beyân ‘an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, c. XIV, s. 8718-8720; Süleyman Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1990, c. X, s. 180. Benzer açıklamalar için bkz. Nâsiruddîn Ebû Sa’îd ‘Abdullâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Beyzâvî, *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, (thk. Muhammed ‘Abdurrahmân el-Maraşlı), Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, Beyrut 1418, c. V, s. 267.

³⁷ Cübbâî, *Kitâbü’l-Makâlât*, s. 43-44.

³⁸ Cübbâî, *Kitâbü’l-Makâlât*, s. 94.

³⁹ Cübbâî, *Kitâbü’l-Makâlât*, s. 45.

⁴⁰ A’râf 7/179.

⁴¹ Cübbâî, *Kitâbü’l-Makâlât*, s. 46-47.

Ayrıca onları İsrâ olayının, İsrâ 60. âyetinde rüya yoluyla gerçekleştiğinden bahsedilmesine rağmen bunun bedenlen gerçekleştiğini söylemeleri,⁴² Hz. Süleymân'ın yüzüğünün şeytan tarafından çalındığını iddia etmeleri,⁴³ Hz. Peygamber'e "Hiçbir ümmet yoktur ki onların içinde Deccâl olmasın... Deccâl benimle aynı gecede doğdu"⁴⁴ ve "İsâ b. Meryem, Şâm'ın doğusunda bulunan beyaz minarenin yanına inecek, haçları kırarak, zâlimleri, Deccâl'i öldürecek ve zulümle dolan yeryüzünü adâletle ıslah edecek" şeklinde rivâyetler isnat etmeleri hasebiyle eleştirmiştir. Zira ona göre bu rivâyet, nübüvvetin sona erdiğini belirten Ahzâb 40. âyetiyle çelişmektedir. Çünkü bu âyet, Hz. Peygamber'den sonra başka bir nebînin gönderilmeyeceğini açıkça ortaya koymaktadır.⁴⁵ Bu yüzden onları Hz. Peygamber hakkında küçük çocukların bile kabul etmeyeceği rivâyetleri nakletmelerinden dolayı "câhil", "yalancı", "akılsız" ve te'vîl yoluyla Kur'ân'ı inkâr etmekle itham etmiştir. Bu eleştirisine Deccâl ile ilgili birbiriyle çelişkili rivâyetleri de delil göstermiştir.⁴⁶

⁴² Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 47-48. Bu konuda müfessirler arasında bir ittifak bulunmamaktadır. Mukatil, bu olayın rüya, Kurtubî ise çoğunluğun bu olayın beden ve ruhen gerçekleştiğini söylediklerini belirtmektedir. Bkz. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, c. II, s. 263; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. V, s. 189-190.

⁴³ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 48-49.

⁴⁴ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 50-51.

⁴⁵ Nüzûl-i İsâ, müfessirler arasında tartışmalı bir konudur. Mukâtil, bu âyeti "لَا نَبِيَّ بَعْدَهُ" "Ondan sonra nebî yoktur/gelmeyecektir" ifadesiyle tefsir etmiş buna karşın Nisâ 159. âyetin açıklamasında ise Hz. İsâ'nın yeryüzüne ineceğini söylemiştir. Bkz. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, c. I, s. 269-270; Ayrıca benzer görüşler için bkz. Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve 'Îrâbihi*, 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1988, c. IV, s. 230. Ayrıca bkz. Ebû Muhammed 'Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, (thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib), Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, Arabistan 1419, c. IX, s. 3138; Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, *Bahru'l-'Ulûm*, yy., by., ty., c. III, s. 64. Hz. Peygamber'in son nebî olmasını, ondan sonra peygamber kılınmayacağı şeklinde yorumlayan Zemahşerî, Hz. İsâ'nın daha önceden peygamber olarak görevlendirilmesi hasebiyle nübüvvetin Hz. Muhammed'le son bulduğunu ifade etmiştir. Bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, c. III, s. 528.

⁴⁶ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 52-53. Benzer açıklamalar için ayrıca bk. Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 95.

Cübbâî, Haşviyye'nin kabir azabının varlığına delil olarak kullandıkları Nahl 97 ve Tâhâ 124. âyetlerin “*Orada ilk ölümden başka ölüm tatmazlar.*”⁴⁷ âyetiyle çeliştiğini ve dolayısıyla bu âyetlerde kabir azabından bahsedilmediğini ifade etmiştir. Ayrıca o, sûra ikinci üfürüşe kadar insanların yaşamayacağını ifade eden Zümer 68. âyetinin de kabir azabının olmadığını gösterdiğini belirtmiştir. Dolayısıyla o, kabir azabı konusunda Haşviyye'nin Kur'ân'a aykırı rivâyetleri tercih ettiğini ifade etmiştir.⁴⁸ Yine o, Mutaffifin 7 ve 18. âyetleri delil göstererek cennet ve cehennemin şu anda var olduğunu söyledikleri için onları yermiştir. Çünkü, ona göre “*Genişliği göklerle yer arası kadar olan cennete koşun.*” âyeti, cennetin, cehennem olmaksızın bile gökyüzü ve yeryüzünden daha büyük olduğunu anlatmaktadır. Bu âyeti görmezden geldikleri için onları “şaşkın”, “sapkın”, “yoldan çıkmış” ve “cahillere” olarak itham etmiştir. Zira ona göre İnşikâk 1, İnfitâr 1-2, Tekvîr 1, 13 ve İbrâhîm 48. âyetleri, göklerin ve yerin başka bir yeryüzüyle değiştirilmesinden sonra var olacağını göstermektedir. Ayrıca cennet ve cehennemin şu anda var olduğunu söylemek, kıyâmetin kopuşuyla onların fenâ bulacağı anlamına gelmektedir. Bu da cennet ve cehennemin şu anda var olmadığının bir delilidir.⁴⁹

Cübbâî, Haşviyye'yi Hz. Peygamber'e isnat edilen Hz. Âdem ve Havvâ'nın Kâbe'yi haccettiği, Arafat'ta tanıştıkları, Hz. Nûh'un gemisinin bir hafta boyunca Kâbe'yi tavaf ettiği, meleklerin Hz. Âdem'i Kâbe'de elli bin yıl beklediği ve Kâbe'nin Hz. Âdem'den bir milyon yıl önce inşa edildiği rivâyetlerini nakletmeleri hasebiyle “ehlü'l-ilhâd/dinden çıkanlar” tabiriyle zemmetmiştir. Zira ona göre bu rivâyetler, “*Hani biz, İbrâhîm'e Kâbe'nin yerini hazırlamıştık.*”⁵⁰ ve İbrâhîm 14/14. âyetiyle çelişmekte⁵¹ ve hiçbir kitapta Kâbe'nin Hz. İbrâhîm'den önce inşa edildiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Bu yüzden Cübbâî, Kâbe'nin, Hz. Âdem'den

⁴⁷ Duhân 44/56.

⁴⁸ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 54-55.

⁴⁹ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 55-56.

⁵⁰ Hac 22/26.

⁵¹ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 58.

önce var olduğunu dile getiren sözlerin, “mülhidlerin/kâfirlerin” bir uydurması olduğunu söylemiştir. Yine “avâm” olarak nitelediği Haşviyye’nin, kurban edilen kişinin İshâk olduğunu söylemeleri neticesinde Yahudi ve Hristiyanlara arkâ çıktığını söylemiş⁵² ve hatta eleştirisinin dozunu arttırarak “Her kim İsmâil’in kurban edilmesini inkâr eder ve İshâk’ın kurban edildiğini söylerse, o, Kur’ân’ı inkâr eden kâfirdir.”⁵³ cümlesiyle onların küfrüne hükmetmiştir.

Cübbâî, Haşviyye’yi A’râf 179. âyetini, Allâh’ın kullar için takdir ettiği “kaderi” mühürlediği, cehennem için yaratılan kişilerin sâlih amellerinin onlara fayda vermeyeceği, cennet için yaratılanların dilediği fiilleri yapabilecekleri ve bu fiillerin kendilerine zarar vermeyeceği şeklinde yorumladıkları için “fecera/günahkârlar” kelimesiyle zemmetmiştir. Zira ona göre A’râf 179. âyeti, kabirden çıkışı ve ikinci yaratılışı anlatmaktadır. Ayrıca bu âyetteki “yarattık” ifadesi, “yaratacağız” yani gelecek zaman manasında kullanılmıştır. Bununla beraber Zâriyât 56. Âyette insanların kulluk görevleri anlatmaktadır. Dolayısıyla “kader” bağlamında kişilerin âhiretteki konumları belli değildir. Bunu belirleyecek olan insanların amelleridir.⁵⁴ Yine kader konusunda Haşviyye’yi “Hz. Hüseyin’i, İbn Mercâne değil, Allah’ın kazâ ve kaderi öldürmüştür” ve “Kâbe, Allah’ın kazâ ve kaderinin bir sonucu olarak Haccâc tarafından taşlanıp direkleri yıkılmıştır. Çünkü Haccâc, Allah’ın takdir ettiğini yerine getirmiştir.” gibi iddialarından dolayı “uykucu”, “şaşkın” ve “sarhoş” kelimeleriyle zemmetmiştir. Zira ona göre kim bu tür günahların Allah’ın kaderi olduğunu iddia ederse Allah’a karşı yalan söylemiş olur. Dolayısıyla ona göre kulların fiillerinin irade edilmesinde Allah’ın bir dahli yoktur. Aksi durumda Yahudilerin “Üzeyr, Allah’ın oğludur” ve Hristiyanların “İsâ, Allah’ın oğludur” ve “Allah için üçüncüsüdür” sözlerinin doğru olması gerekirdi. Oysaki bu sözlerin kabulü Allah’a şirk koşturur.⁵⁵ Bu yüzden onların “*Musa onlara: ‘Yazıklar olsun size. Allah adına yalan*

⁵² Cübbâî, *Kitâbü’l-Makâlât*, s. 60.

⁵³ Cübbâî, *Kitâbü’l-Makâlât*, s. 61.

⁵⁴ Cübbâî, *Kitâbü’l-Makâlât*, s. 62.

⁵⁵ Cübbâî, *Kitâbü’l-Makâlât*, s. 77-80.

uydurmayın; yoksa bir azapla kökünüzü kurutur. Yalan uyduran, gerçekten ziyana düşmüştür' dedi."⁵⁶ âyetinin muhatabı olduklarını ifade etmiştir.

Yine kader konusunda Cübbâi'ye göre Haşviyye, Allâh "*Dilediğini saptırır, dilediğini doğru yola iletir.*"⁵⁷, "*Biz dileydik herkesi doğru yola iletirdik.*"⁵⁸ gibi âyetlerden hareketle "iman" ve "küfrün" ezelden kader olarak belirlendiğini iddia etmiştir. Cübbâi ise bu âyetlerin müteşâbih olduğunu ve bunların muhkem olan "*Allâh, zâlim topluluğu doğru yola iletmez.*"⁵⁹ âyeti çerçevesinde anlaşılması gerektiğini belirtmiştir. Zira muhkem olan Bakara 26, Meryem 76, Mâide 16, Felak 1-3. âyetleri, bu müteşâbih âyetleri tefsir etmektedir. Bu muhkem âyetlere göre kişilerin kaderi önceden Allah tarafından belirlenmemiştir.⁶⁰ Yine kader bağlamında Cübbâi, Haşviyye'nin "*Nurları, önlerinde ve sağlarında koşar.*"⁶¹ âyetinde kastedilen kişilerin Muâviye b. Sahr, Yezîd b. 'Abdilmelik, 'Abdullâh b. Mervân, Haccâc b. Yûsuf ve Ziyâd b. 'Ubeyd⁶² olduğunu ve veled-i zinâ olan bir çocuğun sonsuza kadar cehennemde zebâniler tarafından azap göreceği iddialarının "*Hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenmez.*"⁶³ âyetiyle çeliştiğini beyan etmiştir.⁶⁴ Bu yüzden tenziline inandıkları Kur'ân'ı parça parça edip yalanladıkları için onların "*Şeytan onları*

⁵⁶ Tâhâ 20/61.

⁵⁷ Fâtır 35/8.

⁵⁸ Secde 32/13.

⁵⁹ Saff 61/7.

⁶⁰ Cübbâi, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 70.

⁶¹ Hadîd 57/12.

⁶² Müfessirlerin birçoğu ayırım yapmadan bu kişilerin "mü'minler" olduğunu söylemişlerdir. Bk. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, c. III, s. 322; Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Begavî Ferrâ, *Me'âlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân*, (thk. 'Abdurrezzâk el-Mehdî), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut 1420, c. III, s. 132; Taberî, *Câmiu'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, c. XIII, s. 8277-8278; Zemahşerî, *Keşşâf*, c. IV, s. 463.

⁶³ Fâtır 35/18.

⁶⁴ Cübbâi, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 71.

hükümü altına almış ve onlara Allah'ın uyarılarını/zikrini unutturmuştur. Onlar, şeytanın askerleridir. Şunu bilin ki şeytanın askerleri hüsrana uğrayacaktır.” âyetinin muhatabı olduklarını söylemiştir.⁶⁵

Haşviyye'ye göre Hârût ve Mârût, güzel bir kadın olan Zühre'ye âşık oluncaya kadar yeryüzünde insanlar arasında hüküm veren iki melekti. Hârût ve Mârût, Zühre'ye birlikte olmayı teklif edince Zühre onlara: “Söylediğinizde sizi göğe yükselten sözleri bana öğretmezseniz isteğinizi asla kabul etmeyeceğim.” diye yanıt verdi. Bunun üzerine Hârût ve Mârût bu sözleri Zühre'ye öğretince Zühre göğe yükseldi ve Allah onu Güneş ve Ay'dan sonra gökyüzündeki en parlak yıldızla dönüştürdü. Yine ona göre Hâşvîler, “Hızır b. ‘Âcîl, yaşayan bir âbiddir. Anıldığı yerde hazır olur... Bir ayağını Şâm denizinin sahiline, diğerini de Çin denizinin üzerine koyar.” şeklinde nakillerde bulundular. Ayrıca İlyâs ve bazı peygamberlerin her yıl hacetmek için Hızır ile buluştuklarını rivâyet ettiler. Cübbâî, bu tür batıl söylemleri sebebiyle onları “şaşkın” olarak değerlendirmiştir.⁶⁶ Ayrıca onların Hz. Yûsuf'un, Aziz'in eşine meylettiğini ancak bunun “*Bu, Aziz'in yokluğunda ona hainlik etmediğimi bilmesi içindir.*”⁶⁷ ve Hz. Mûsâ'nın, Kıbtî'yi kâfir olduğu için kasıtlı olarak öldürdüğü rivâyetinin de “*Bu, şeytanın işidir.*”⁶⁸ âyetleriyle çeliştiğini söylemiştir.⁶⁹ Diğer taraftan İblis'in Hz. Eyyûb'e musallat olup çocuklarını, kölelerini öldürdüğünü; evini yıktığını, ağaçlarını ateşe verdiğini rivâyet ettiklerini⁷⁰ ve bunun “*Şüphesiz ki, onun iman edenler ve Rabbine güvenenler üzerinde hiçbir gücü yoktur.*

⁶⁵ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 71. Hızır ile ilgili rivâyetler için bk. Orhan Yılmaz, *İbn Kayyim el-Cevziyye (Hadis-Sünnet Anlayışı)*, Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul 2019, s. 188, 189.

⁶⁶ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 63-64.

⁶⁷ Yûsuf 12/52.

⁶⁸ Kasas 28/15.

⁶⁹ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 66.

⁷⁰ Şeytanın, Hz. Eyyûb'a musallat olması Kitabı Mukaddes'te özetle şöyle anlatılmaktadır. Uts diyarında Allah'tan korkan ve çok mülk sahibi olan Eyyûb adında biri vardı. Allah, canı dışında şeytanın Eyyûb'e musallat olmasına izin verdi. Bunun üzerine Şebalılar ve Keldaniler sığırlarını, eşeklerini, develerini aldılar ve uşaklarını öldürdüler. Bir yıldırımla koyunları telef oldu. Bir fırtına sonucunda oğulları ve kızları yıkılan evin enkazında öldüler. Bütün bunlar karşısında Eyyûb isyan etmeyerek: “(Rab verdi ve yine Rab aldı” diyerek

Onun nüfuzu, sadece kendisini veli edinenler ve (Allah'a) şirk koşanlar üzerindedir."⁷¹ âyetleriyle çeliştiğini ve bu yüzden onları Arap dilinin inceliklerini bilmeyen, Kur'an'ı bırakıp boş işlerle uğraşan kişiler olmakla itham etmiştir. Zira o, onların referansta bulundukları Sâd 41. âyetteki "dokunma" kelimesini, "şeytanın vesvesesi" olarak yorumlamıştır.⁷²

Cübbâî, Haşviyye'yi Ahmed b. Hanbel'den Kur'an'ın yaratılmış olmadığı konusundaki "Kur'an, Allah'ın kelâmıdır. Nasıl olur da Allah'ın kelâmı yaratılmış olur." nakillerinden dolayı eleştiriye tabi tutmuştur. Bu bağlamda onları Şûrâ 52 ve Tevbe 6. âyetlerine atıf yaparak "İsâ b. Meryem yaratılmış değildir. Çünkü o, Meryem'e bıraktığı kelimesi ve O'ndan bir ruhtur. Aynı şekilde Kur'an da Allah'ın sözü ve O'ndan bir ruhtur"⁷³ fıkriinde Hristiyanlarla aynı görüşte olduklarını belirtmiştir. Ona göre Kur'an, Allah'ın bir fiilidir ve her fiilin bir yaratıcısı vardır. Dolayısıyla Kur'an, Allah tarafından yaratılmıştır. Bu bağlamda "Kara'tü'l-Kur'âne" ifadesi, "sütü bir kapta topladım" "karavtü'l-lebene fi'l-inâi" ve "misafiri evde toparladım" "karaytü't-dayfe ile'l-menzili" tabirlerinde olduğu gibi "Kur'an'ı topladım" anlamına gelip bunu yapan bir fâil'e yani Allah'a işaret etmektedir.⁷⁴ Ona göre Haşviyye,

O'na dua etti. Bunu üzerine şeytan Rabbe: "Onun etine dokun sana lanet edecektir" dedi. Bunun üzerine Eyyûb'un bütün bedeni çibanlarla kaplandı. Eşi Eyyûb'e: "Allah'a lanet et de öl" dedi. O, ise eşine: "Ahmak kadınlar gibi konuşuyorsun. Allah'tan iyilik kabul edelim de kötülük etmeyelim mi?" diye yanıt verdi. Bk. *Kitabı Mukaddes*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul ty., Eyub 1/1-22; 2/1-13.

⁷¹ Nahl 16/99-100.

⁷² Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 67. Bu konuda müfessirler arasında bir ittifak bulunmamaktadır. Kurtubî, Ebû 'Ubeyde ve isim vermeden bazılarının "dokundu/messe" kelimesinin sadece "şeytandan kendisine gelen vesvese" anlamına geldiğini söylemektedir. Bk. Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, c. VIII, s. 186. Ayrıca bk. Ebû'l-Hasen 'Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, (thk. es-Seyyid b. 'Abdûlmaksûd b. 'Abdurrahîm), Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, Beyrut 2012, c. V, s. 101; Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, c. III, s. 257. Buna karşın İbn Ebî Zemenîn ise şeytanın önce ona vesveselerle geldiğini daha sonra Allah'ın izin vermesiyle bedeninde yedi yıl bir ay kaldığını söylemektedir. Bkz. Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Abdillâh b. İsâ Muhammed b. el-Mürri İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Âzîm*, (thk. Ebû 'Abdillâh Hüseyin b. 'Ukkâşe -Muhammed b. Mustafa el-Kenz), el-Fârûku'l-Hadîse, Kâhire 2002, c. IV, s. 93.

⁷³ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 72.

⁷⁴ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 72.

Kur'ân'ın Allah'ın fiili olduğunu reddettiğinden müşriklerin söylediği “Allah’a iftira eden ve Kur'ân'ı uyduran Muhammed'dir” iddialarıyla özdeşleşen bir cümleyi sarf etmişlerdir.⁷⁵ Dolayısıyla onlar, Kur'ân konusunda Allah'ın fiilini reddetmekle birlikte insanın kötü fiillerini O'na izâfe etmekten çekinmemişlerdir.⁷⁶

Cübbâî, peygamberlerin şefaatiyle günahkârların cehennemden çıkacağını söyleyen Haşviyye'yi şefaatin olmayacağını dile getiren Bakara 254, Lokmân 33 ve Şu'arâ 100. âyetlerine atfen “zındık”, “şaşkın”, “cahil” ve “sarhoş” kelimeleriyle zemmetmiştir. Ayrıca Cübbâî onları, Yezîd hakkında kullanılan “Allah'ın kazası üstün, kaderi galip gelmiştir”; fakir kimselerin mallarına el konulduğunda bunun “Allah'ın rızkı” ve Kâbe mancınıklarla yıkıldığında bunun “Allah'ın kaderi” olduğunu söyleyen cebir anlayışına sahip olanları desteklemekle itham etmiştir.⁷⁷

Cübbâî, “*Ey inananlar! Sizden olan buyruk sahibine itaat edin.*”⁷⁸ fermanınca devlet başkanının Kur'ân'a göre gerekli olduğunu ve başı olmayan bir şeyin sonunda zayi olacağını söylemektedir. Ona göre Türk hakanları, Necâşi ve Kayser gibi liderler sahip oldukları önemli meziyetlerden dolayı yönetici oldular. Ancak o, Haşviyye'yi korkak, gaddar, günahkâr, zâlim, câhil, fesat konusunda en önde gidenlerin imâmetine rıza göstermekle itham etmiştir. Zira isim vermeden onların imâm olarak benimsedikleri kişilerin bazılarının güvercinlerle vakit geçirdiklerini, horoz dövüştürdüklerini, koçları vuruşturduklarını, köpekleri dövüştürdüklerini, bozgunculuk yaptıklarını, insanları köleleştirdiklerini, dini bozduklarını; fakirlerin mallarıyla atlar, çalgılar ve câriyeler satın aldıklarını, şarap içtiklerini, Yahudi ve Hristiyanları izzet sahibi yaptıklarını belirtmektedir. Dolayısıyla ona göre Haşviyye “*Zulmedenlere meyletmeyin, sonra size ateş dokunur.*”⁷⁹, “*Doğrularla beraber olun.*”⁸⁰

⁷⁵ Cübbâî, *Kitâbü 'l-Makâlât*, s. 72.

⁷⁶ Cübbâî, *Kitâbü 'l-Makâlât*, s. 75.

⁷⁷ Cübbâî, *Kitâbü 'l-Makâlât*, s. 76.

⁷⁸ Nisâ 4/59.

⁷⁹ Hûd 11/113.

⁸⁰ Tevbe 9/119.

ve “*Küfrün önderlerine karşı savaşın.*”⁸¹ âyetlerine muhâlefet etmiş ancak buna rağmen doğru yolda olduklarını iddia etmiştir.⁸²

Cübbâî, isim vermeden “bir grup” ifadesiyle Haşviyye’den bazılarının Allah’ı bilmenin zorunlu olduğunu söylediklerini belirtmiş ancak “*Ona iki göz vermedik mi? Bir dil, iki dudak.*”⁸³ âyetine göre Yüce Allah’ı bilmenin iktisabî olduğunu açıklamıştır.⁸⁴ Bu bağlamda Haşviyye’nin Allah’ın ilminin kulları günaha zorladığını iddia ettiklerini ancak Allah’ın olacak şeyleri bilmesinin bunu gerektirmediğini ve böyle bir şeyin kabulünün küfür olduğunu söylemiştir. Ona göre Haşviyye’nin böyle düşünmesine neden olan şey, onların doğruyu yanlıştan ayırma kapasitelerinin yeterli olmayışıdır.⁸⁵ Cübbâî’ye göre günahlar, insanların fiilleri sonucunda meydana gelmektedir. Çünkü Allah açısından bir şeyi bilmek onu yapmayı zorunlu kılmamaktadır.⁸⁶ Zira Allah “*İçinizdeki mücahitleri ve sabırlı olanları tespit edene kadar sizi elbette deneyeceğiz.*”⁸⁷ âyeti gereğince insanların aktif olmalarını istemektedir.⁸⁸ Yine onları istidât konusunda Âl-i ‘İmrân 97, Nisâ 25 ve Duhân 11. âyetlerine muhâlefet etmekle suçlamıştır. Zira bu âyetler insanın bir şeyi yapma konusunda istidâdının olduğunu göstermektedir. Ancak Cübbâî’ye göre onlar kendilerine bahsedilen bu istidâtı inkâr ettiler ve “Bizim dinimiz koca karı dinidir. Bizim yanlışımız yoktur. Bizler sünnet ve cemaât dışında bir şey bilmeyiz. Bizim ne filimiz ne de istidâtımız vardır.” cümleleriyle mâzur olduklarını beyan etmişlerdir.⁸⁹ Bu sözlerinden dolayı onları “câhillere” olarak niteleyen Cübbâî; Allah’ın, kullarını güçlerinin yettiği şeylerle mükellef tuttuğunu ve onları günah işlemeye icbar etmediğini söylemiştir.⁹⁰

⁸¹ Tevbe 9/12.

⁸² Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 81-83.

⁸³ Beled 90/8-9.

⁸⁴ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 86.

⁸⁵ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 88.

⁸⁶ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 89.

⁸⁷ Muhammed 47/31.

⁸⁸ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 89.

⁸⁹ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 93.

⁹⁰ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 93.

Haşviyye, “*Yıldız ile de onlar yollarını bulurlar.*”⁹¹ âyeti gereğince yıldızlar vasıtasıyla “gayb’ın” bilinebileceğini iddia etmiştir. Ancak Cübbâî’ye göre bu âyetin manası “*Karaların ve denizlerin karanlıklarında kendileriyle yolunuzu bulasınız diye yıldızları sizin için yaratan O’dur.*”⁹² âyetiyle aynıdır. Dolayısıyla yıldızlar, dünyada yol bulmak içindir ve gayb bilgisine delâlet etmezler.⁹³ Ayrıca “*De ki: ‘Göklerde ve yerde Allah’tan başka kimse gaybı bilmez.*”⁹⁴ âyetine göre gayb bilgisi sadece Allah’a aittir.

Cübbâî’nin, Haşviyye’ye yönelik olarak Allâh’ın gözle görülmesi/ru’ye-tullâh; Deccâl; kabir azabı; Hz. Âdem, Hz. Havvâ, Hızır b. ‘Âcil ve Hz. Nûh’un gemisinin Kâbe’yi haccetmesi; Hârut ve Mârût’un Zühre’yle ilişkiye girmesi; Hz. Yûsuf’un Züleyha’ya şehvî olarak meyletmesi; Hz. Süleymân’ın yüzüğünün çalınip bir müddet saltanatından mahrum olması ve Kur’ân’ın yaratılmışlığı gibi konularında âyetlere atıf yaparak yaptığı eleştirilerde haklılık payı bulunmaktadır. Zira bu konuların bir kısmı bilindiği üzere isrâîlî rivayetlere dayanmakta, bir kısmı peygamberlerin masumiyetine hâlel getirmekte ve bir kısmı da öteden beri tartışmalı konular arasında yer almaktadır. Diğer taraftan Cübbâî’nin, Haşviyye’nin kader konusunu ileri sürerek kötü amellerini Allah’a isnat etmelerine yönelik eleştirileri ayrı bir önem arz etmektedir. Zira Kur’ân açık bir şekilde amellerin insanların hür iradeleri sonucunda meydana geldiğini ve bu konuda yegâne sorumlunun “*Hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenmez*”⁹⁵ âyetinde de belirtildiği üzere bu fiilleri işleyen kişi olduğunu beyân etmiştir. Bundan sonraki kısımda Cübbâî’nin, Şîa ve Râfizîler’e yönelik yaptığı eleştire ve değerlendirmelere değineceğiz.

3. Şîa ve Râfizî Mezhebine Karşı Delil Olarak Kullandığı Âyetler

Cübbâî, Haşviyye hakkında kullandığı sert ve tekfirci üslubu Şîa’ya karşı kullanmamıştır. Bu bağlamda Şîa’yı, kendi düşüncelerine daha yakın gördüğünü

⁹¹ Nahl 16/16.

⁹² En‘âm 6/97.

⁹³ Cübbâî, *Kitâbü’l-Makâlât*, s. 92.

⁹⁴ Neml 27/65.

⁹⁵ Fâtır 35/18.

söylemek mümkündür. Zira onlar hakkında kullandığı “Şîa’ya gelince onlar arasında hakkı söyleyen, aşırılıkları bulunmayan, tevhit ve adâleti kabul eden bir fırka vardır”⁹⁶ cümleleri bunu desteklemektedir. Buna karşın Râfîzîleri “İyiliği tavsiye etmeyi ve kötülükten sakındırmayı kabul etmeyen, Hz. Ali’ye imâmet konusunda biat etmedikleri için selefi, delâletle suçlayıp tekfir eden ve kazancı, nasıl olursa olsun helal kabul eden”⁹⁷ cümleleriyle eleştirmiştir. Bu konudaki kanıtlarının imamlarının söylediği “Sizin dışınızdaki herkes kâfirdir. Yeryüzü size miras bırakılmış ve içindeki her nimet ister hırsızlık ister yağma ister emânete hıyânet ederek alınsın sizlere helaldir. Hac, size farz değildir. Allah yolunda cihat etmeniz gerekmez. Namaz ve zekât yoktur. İyiliği tavsiye etmeyin ve kötülükten alıkoymayın. Mazluma yardım ederek Zâlimi zelil etmeyin. Sizlere dininizi açıklayacak imâm gelinceye kadar dine destek çıkmayın”⁹⁸ tarzındaki cümleleri olduğunu söylemiştir. Râfîzîler’e göre “imâm” gaybı bilir. Çünkü imâmın önünde göklere kadar yükselen bir direk bulunmaktadır. İnsanlara gaybdan haber vermek istediğinde bu direğe bakar ve kendisine yöneltilen soruların cevabını burada yazılı olarak bulur. O, Hz. Mûsâ ve Hz. İsâ’nın gösterdiği ölüleri diriltme, alaca hastalarını ve körleri iyileştirme mu’cizelerinden daha fazlasını gösterecektir. Kur’ân’ın te’vîl bilgisi sadece imamın yanında olup insanların bildiği sadece Kur’ân’ın tefsiridir.⁹⁹ Cübbâî, bu iddialarından dolayı kelâmcıların onları “Sizi aziz kılacak imâmınız Manseh b. İbrâhîm gelinceye kadar iyiliği emredip kötülükten sakındırmayın. Zâlimden intikam almayın. Talan, hırsızlık ve hile gibi yollarla elde ettiğimiz mallar bizimdir. Çünkü insanlar bizim kölelerimizdir. Kölenin malı da efendisine aittir.”¹⁰⁰ cümlelerini söyleyen Yahudilerin Câlûtiyye koluna benzettiklerini söylemiştir.

Cübbâî’ye göre Râfîzîler on gruptan oluşmaktadır. O, Bâtîhiyye’nin “insanların cezalandırılması Hakîm’in hikmetine uygun düşmez ve sürekli azap gören kişi öleceğinden cehennem ehlinin sonsuza dek ateşin içinde lezzet ve nimetler içinde

⁹⁶ Cübbâî, *Kitâbü ’l-Makâlât*, s. 98.

⁹⁷ Cübbâî, *Kitâbü ’l-Makâlât*, s. 98.

⁹⁸ Cübbâî, *Kitâbü ’l-Makâlât*, s. 98.

⁹⁹ Cübbâî, *Kitâbü ’l-Makâlât*, s. 99.

¹⁰⁰ Cübbâî, *Kitâbü ’l-Makâlât*, s. 99.

kalacaklar”; Eflehiyye’nin “Allah her surette temessül etmiştir”; Betriyye’nin “Allah Resûlü Ali’ye, Ali oğlu Hasan’a, Hasan da kardeşi Hüseyin’e vasiyette bulunmuştur ve vasiyet bundan sonra kesintiye uğramıştır” görüşünde olduklarını belirtmiştir. İsim vermeden Râfîzîler’den bazılarının “Ebû Bekir, Ömer ve Müslümanlar, Ali’den önce bir imâm kabul ettiklerinden dolayı kâfir olmuşlardır. Ali; Ebû Bekir ve Ömer’i öldürmediği ve kızını Ömer’le evlendirdiği için kâfir olmuştur. Zira kâfir bir erkek, mü’min bir kadınla evlenemez.”¹⁰¹ dediklerini nakletmiştir. Diğer bir fırkanın da imâmeti Ali b. Ebî Tâlip’e önceledikleri için bütün Muhâcir ve Ensar’ın kâfir olduklarını söylediklerini aktarmıştır. Cübbâî bu iddiaları dillendirenlere “Yazıklar olsun size! Ali, Kur’ân ile hükmettikleri için Ebû Bekir ve Ömer’in imâmetine rızâ göstermiştir.”¹⁰² cümleleriyle karşılık vermiştir.

Râfîzîler, Ca’fer b. Muhammed’dan: “Dünyanın ömründen bir gün kalsa bile Allah o gün Ali’nin evlatlarından birini zulümle dolan dünyayı adâletle doldurmak için dünyanın ömrünü uzatacağını” ve “bu kişinin gaybı bildiğini, kendisinin ve taraftarlarının yaralandıkları halde ölmeyeceklerini” sözünü nakletmişlerdir.¹⁰³ Cübbâî onların bu iddialarına “Eğer Ali, gaybı bilseydi İbn Mülcem tarafından öldürülmezdi” cümlesiyle itiraz etmiştir.¹⁰⁴ Ona göre “*Kendinizi öldürmeyin.*”¹⁰⁵ ve “*Tedbirinizi alın.*”¹⁰⁶ âyetleri Müslümanların gerekli tedbirleri almaları gerektiğini anlatmaktadır. Ayrıca Nûr 26. âyeti Hz. Âişe’ye atılan iftirayı Hz. Muhammed’in bilmediğini, Sâd 22. âyeti Hz. Dâvud’un melekleri tanımadığını, Âl-i ‘İmrân 37 ve Meryem 37. âyetleri Hz. Zekeriyâ’nın Hz. Meryem’e yiyeceklerin nerden geldiğini bilmediğini, Kasas 15. âyeti Hz. Mûsâ’nın yumruğunun Kıptiyi öldüreceğini bilmediğini ve ‘Ankebût 33. âyeti de Hz. Lût’un yanına gelen melekleri tanımadığını anlatmaktadır. Bütün bunlar Cübbâî’ye göre imamın gaybı bildiği inancına sahip olan

¹⁰¹ Cübbâî, *Kitâbü’l-Makâlât*, s. 100-101.

¹⁰² Cübbâî, *Kitâbü’l-Makâlât*, s. 101.

¹⁰³ Cübbâî, *Kitâbü’l-Makâlât*, s. 104. Hz. Ali ile ilgili rivâyetler için bk. Orhan Yılmaz, *Rivâyetlerde Hz. Ali*, Araştırma Yayınları, Ankara 2015, s. 38-45.

¹⁰⁴ Cübbâî, *Kitâbü’l-Makâlât*, s. 105.

¹⁰⁵ Nisâ 4/29.

¹⁰⁶ Nisâ 4/71.

Râfîzîlerin Kur'ân'ı ve peygamberliği inkâr ettiğine delildir.¹⁰⁷ Hz. Zekeriyâ ve Hz. Hamza'nın öldürülmeleri, Hz. Peygamber'in yaralanması dikkate alındığında Râfîzîler'in, imamlarının yaralanıp öldürülmeyeceğini iddia etmeleri boş bir kuruntudan ibarettir.¹⁰⁸ “Eğer gaybı bilseydim, daha çok hayır elde etmek isterdim ve bana kötülük dokunmazdı.”¹⁰⁹ âyeti Râfîzîler'in, imamın gaybî bilgilere vâkıf olacağı görüşünü boşa çıkarmaktadır.¹¹⁰ Ayrıca Cübbâî, Râfîzîler'in imâmın hayvanlarla konuşma yeteneklerinin olduğunu dile getirmelerinin anlamsızlığını belirtmiştir.¹¹¹

Cübbâî'nin Râfîzîler'e yönelttiği eleştirilerden biri de Vâkıa' 27 ve 41. âyetlere istinâden “Allah'ın dünyayı yaratmadan önce arşın sağındaki gölgeliklerde Hz. İbrâhîm, Hz. Muhammed, Ali ve diğer peygamberlerle vasîlerin; soldaki gölgeliklerde ise Firavun, Kârûn, Hâmân, Ebû Bekir ve Ömer vardı”¹¹² iddialarına yöneliktir. Ayrıca Cübbâî, Râfîzîler'in Âdem'in nesli konusunda dile getirdiklerinin isrâîlî rivâyetlere dayandığını ifade etmiştir. O, Râfîzîler'in iddialarını şu şekilde zikreder: “İblis, Âdem'in çocuklarının çokluğuna haset etti ve bir adaya giderek kendisiyle cinsel temasa girdi. Bir yumurta yumurtladı ve bu yumurtadan ay gibi güzel bir kız çocuğu çıktı. Bu çocuk büyüyünce Havvâ, Âdem'e Şit'in oğlunu İblîs'in kızıyla evlendirmesini önerdi. Bunun üzerine Âdem, Şit ve eşine: “Çocuğunuzu, İblîs'in kızıyla evlendirin. Zira biz ondan daha asil bir kız görmedik.” dedi. Şit ve eşi bu teklifi kabul etti ve böylece İblîs'in nesli Âdem'in nesliyle karıştı”.¹¹³ Râfîzîler'in diğer bir iddiasının ise “İblîs, Havvâ'yı kandıran yılanla evlendi. Bu yılan yumurtladı ve yumurtalardan bir sürü kız çocuğu meydana geldi. Âdem de bu kızları, Şit'in oğullarıyla evlendirdi. İyilik yapanlar Şit'in çocuklarından, kötülük yapanlar da İblîs ve yılanın

¹⁰⁷ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 105-107.

¹⁰⁸ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 107.

¹⁰⁹ A'râf 7/188.

¹¹⁰ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 110.

¹¹¹ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 111.

¹¹² Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 112.

¹¹³ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 114.

neslinden türediler” olduğunu belirtir. Cübbâî, konu hakkındaki iddialarını “*Mallarına ve evlatlarına ortak ol.*”¹¹⁴ âyetine dayandıran Râfizîleri, “*Ey Âdemoğulları! Şeytan sizleri fitneye düşürmesin*”¹¹⁵ âyetine aykırı davranmakla itham etmiştir.¹¹⁶

Cübbâî’ye göre İmâmiyye râvileri, Hz. Ebû Bekir’in Fedek arazisini Hz. Fâtıma’dan zorla aldığını ve kölesi Kunfuz’un mescitten çıkarken Hz. Fâtıma’yı tekmelediğini ve bunun üzerine çocuğunu düşürdüğünü nakletmişlerdir. Ayrıca onlar, Hz. Fâtıma’nın “*Evlerinizde oturun.*”¹¹⁷ ve “*Ey Peygamber! Eşlerine, kızlarına ve mü'minlerin kadınlarına söyle, (dışarı çıktıklarında) dış giysilerini üzerlerine alsınlar.*”¹¹⁸ âyetlerine muhâlefet ettiğini söylemişlerdir. Ehl-i beyte olan sevgisiyle bilinen Cübbâî, onların bu sözlerini “Eğer Yahudiler, Hristiyanlar, Hâricîler ve Ehl-i beyt’e buğz etmek isteyenlerden biri Hz. Fâtıma’yı kötülemek istese bu yalan sözden daha fazlasını söyleyemezdi”¹¹⁹ diyerek tenkit etmiştir. Diğer taraftan “*Erkekler kadınlar üzerine yöneticidirler*”¹²⁰ âyetine göre Hz. Ali’nin evde oturup eşi Hz. Fâtıma’yı işleri için dışarı göndermesinin imkân dâhilinde olmadığını belirtmiştir. Öte taraftan Fedek arazisi, fetih yoluyla alındığı için Haşr 7-8. âyetlerine göre bütün Müslümanlar gibi Hz. Fâtıma’nın da bu arazide hak sahibi olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla Hz. Ebû Bekir’in ondan bu araziye alması ve ona eziyet etmesi/ettirmesi asla söz konusu değildir. Cübbâî, bu olayı uyduran İmâmiyye’yi “Kur’ân’ı bilmeyen, temyiz sahibi olmayan, bilmediğini de bilmeyen ve cahilleri taklit eden” kimselere benzetmiştir.¹²¹ Bu yüzden Cübbâî onların, “*Bilakis, hakkı, batılın üzerine fırlatırız, o da*

¹¹⁴ İsrâ 17/64.

¹¹⁵ A’râf 7/27.

¹¹⁶ Cübbâî, *Kitâbü’l-Makâlât*, s. 114.

¹¹⁷ Ahzâb 33/33.

¹¹⁸ Ahzâb 33/59.

¹¹⁹ Cübbâî, *Kitâbü’l-Makâlât*, s. 150.

¹²⁰ Nisâ 4/34.

¹²¹ Cübbâî, *Kitâbü’l-Makâlât*, s. 150-151.

onun beynini parçalar, böylece batıl sönüp gider. (Allah'a) isnat ettiğiniz vasıflardan dolayı yazıklar olsun size!"¹²² âyetinin muhatabı olduklarını söylemiştir.¹²³ Cübbâî'nin İmâmiyye'yi eleştirdiği hususlardan biri de onların, uydurma olduğu bilinen "Dünya sona ermeden ehl-i beytimden bir adam Araplara yönetici olur ve zulümle dolan dünyayı adâletle doldurur"¹²⁴ rivâyetini Hz. Peygamber'e nispet etmeleridir.¹²⁵

Cübbâî'nin, Râfîzîler'in imâma biat etmeyen herkesi küfürle itham etmeleri; imâmın masum olduğu ve o gelinceye kadar ibadetin gerekli olmadığı; Hz. Âli'nin gaybı bildiği gibi konularda âyetlere atıf yaparak ortaya koyduğu eleştirilerde haklılık payı bulunmaktadır. Zira Kur'an'ın sarîh beyanlarına göre "Göklerde ve yerde Allah'tan başka kimse gaybı bilmez" âyetinde açıkça ifade edildiği üzere gayb sadece Allah tarafından bilinir. Diğer taraftan imâma biat etmek, Kur'an'ın ortaya koyduğu imân şartları arasında yer almamaktadır. Bu yüzden imâma biat etme konusunda Râfîzîlerin ortaya koyduğu görüşlerin dinî bir dayanağı bulunmamaktadır. Ayrıca Râfîzîler'in bu bağlamdaki âyetleri mezhepsel bir bakış açısıyla yorumladıklarını söylemek yanlış olmasa gerektir. Makalemizin son bölümünde Cübbâî'nin, Hâricîlere yönelik tenkitlerine yer vereceğiz.

4. Hâricî Mezhebine Karşı Delil Olarak Kullandığı Âyetler

Cübbâî'nin verdiği bilgilere göre Hâricîler, Hz. Osman'ın öldürülüşünün meşruluğu hakkında şöyle dediler:

"Osman ahdini bozup Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünnetine muhâlefet etti. Akra-balarını kayırıp Firavun gibi kırbacı ihdas etti. 'Ammâr ve İbn Mes'ud'a dayak attırdı. Ebû Zer'i Medine'den sürgün etti. Ahdini bozunca da "Ey Nebi! Kâfirlerle ve münafiklarla cihat et, onlara sert davran! Onların barınakları cehennemdir. O, ne

¹²² Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 151.

¹²³ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 151.

¹²⁴ Hadis için bk. Süleymân b. Ahmed. b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemu's-Sağîr*, (thk. Muhammed Şekûr Mahmûd), el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1985, Hadis no: 1181. Ayrıca bk. Tirmizî, *Fiten*, 52.

¹²⁵ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 152.

kötü dönüş yeridir!”¹²⁶ ve Mâide 45, Fetih 10. âyetlerinin muhatabı oldu. Böylece Osman, Kur’ân’dan başka bir şeyle hüküm verdiği için kâfir olmuştur. Bunun için Muhâcir ve Ensâr, onun öldürülmesine icmâ ile karar verdiler”¹²⁷.

Harîcilerin, Hz. Osmân’ın şehit edilmesine dair söyledikleri bu menfur cümlelerine hiçbir eleştiri getirmeyen Cübbâî, bu konuda Mu‘tezile’nin şu görüşünü aktarmıştır.

“Her kim, Osmân’ın mazlum olarak öldürüldüğünü iddia ederse; Muhâcir, Ensâr ve bunlara iyilikle tabi olanların, mü’min bir imâmı öldürerek İslâm’dan çıkıp irtidât ettiklerini söylemiş olur. Zira Allah şöyle demektedir: “Yanlışlıkla olması dışında bir mü’minin bir mü’mini öldürmeye hakkı yoktur.”¹²⁸ Onlar, Osmân’ı yanlışlıkla değil, kasten öldürdüler. Öldüren ve buna göz yuman eşittir. Eğer Osmân mazlum olarak öldürülseydi; Ali’nin onların biatını kabul etmesi helal olmazdı.”¹²⁹

Cübbâî, Mu‘tezile’nin bu görüşüne şu cümleleriyle iştirak etmiştir:

“Osmân, Müslümanlar’ın icmâsıyla öldürülmüştür. Bu durum, zâlim ve Kur’ân’ın hükümlerine muhâlefet eden yöneticiler için geçerli bir sünnettir. Zira Müslümanların böyle bir yöneticiyi azletmeleri gerekir. Eğer bu yönetici azledilmeyi reddederse, bu durumda, Müslümanlar’ın Osmân’ı öldürdükleri gibi onu öldürmeleri helal olur.”¹³⁰

Cübbâî, Hz. Osmân’ın öldürülüşünün meşruluğu hakkında bir başka yerde şu cümleleri sarf etmiştir:¹³¹ “Osmân, ya haklı bir yöneticiydi ki bu durumda düşmanlarıyla mücadele etmesi ve kendini tehlikeye atmaması gerekirdi. Ya da yöneticiliğe layık biri olmadığından ümmete musallat olmaması gerekirdi. Buna göre Osmân, her iki durumda da zâlim biriydi.”¹³²

¹²⁶ Tevbe 9/73.

¹²⁷ Cübbâî, *Kitâbü ’l-Makâlât*, s. 133.

¹²⁸ Nisâ 4/92.

¹²⁹ Cübbâî, *Kitâbü ’l-Makâlât*, s. 134.

¹³⁰ Cübbâî, *Kitâbü ’l-Makâlât*, s. 134.

¹³¹ Cübbâî, *Kitâbü ’l-Makâlât*, s. 137.

¹³² Cübbâî, *Kitâbü ’l-Makâlât*, s. 137.

Cübbâî'ye göre Hâricîler alt kolları hariç: İbâziyye, Sufriyye, Ezârika ve Necdiyye olmak üzere dört gruba ayrılmışlardır. Ona göre Sufriyye Mâide 44 ve Tevbe 29. âyetlere istinâden Allah'a karşı gelen herkesin öldürülmesini, evlatlarına ve mallarına el konulmasını uygun gören kimselerdir. Buna karşın İbâzîler bu kişilerin çocuklarının esir alınmasını ve mallarına el konulmasını câiz görmezler. Zira onlar kelime-i şehâdet getirdikleri için malları çocuklarına aittir. Eğer Allah'ın kitabına muhâlefet eder ve imamsız olurlarsa kanları helal olur. Zira Müslümanlardan birinin imâm olarak tayin edilmesini emreden Hz. Peygamber'in buyruğuna muhâlefet ettikleri için mürted olurlar. Necdiyye ve Ezârika'ya göre bir mü'minin, komşusu aç iken karnını doyurması ve giyecek elbisesi yokken elbise giymesi helal değildir. Sebe 46. âyeti gereğince Müslümanlardan bir kişinin yönetici olması gerekir. Zira Allah, bir kişi bile olsa bu âyete göre kıyâm etmeyi ona farz kılmıştır. Ezârika yirmi kişi olmayınca kıyâm etmeyi Enfâl 65. âyete göre uygun görmemiştir. Onlardan bazıları da kıyâm etmeyi kırk kişi şartına bağlamıştır. Zira Hz. Peygamber kırk kişiyle kıyâm etmiştir. Cübbâî, kıyâmın ancak bir imâm ve üç yüz on kişiyle gerçekleşmesi gerektiğini mensubu bulunduğu Mu'tezile'ye dayandırarak Hariciler'in kıyâm konusundaki görüşlerinin hatalı olduğunu ifade etmiştir.¹³³

Cübbâî, Hâricîler'in Nisâ 92. âyeti delil göstererek Hz. Ali, Muhâcir ve Ensâr'ı küfürle itham ettiklerini söylemektedir. Zira onlara göre Ali'nin amacı yönetici olup Müslümanların kanını dökmektir. Ali, Müslümanların kanını kasten döktüğü, Muhâcir ve Ensâr da buna destek verdikleri için küfre düşmüşlerdir. Cübbâî,

¹³³ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 138-139.

onların bu iddiasını “*Onların bu şahitlikleri yazılacak ve onlara sorulacaktır*”¹³⁴ âyetiyle reddetmiş¹³⁵ ve Hz. Ali, Muhâcir ve Ensâr’ın mürted olduklarına dair söyledikleri sözlerden dolayı onların hesaba çekileceklerini ifade etmiştir.¹³⁶ Yine Cübbâî, Hâricîler’in bu iddialarının “*İftira eden muhakkak perişan olur.*”¹³⁷ ve “*Hakkında anlaşmazlığa düştüğünüz konuda hüküm Allah’a aittir.*”¹³⁸ âyetlerince batıl olduğunu söylemiş ve Hz. Ali’nin amacının Müslümanları öldürmek değil; Kur’ân’ı ikâme etmek ve dini desteklemek olduğunu belirtmiştir. Cübbâî’ye göre Hz. Ali’nin, Müslümanların kanını dökmedeki referansı: “*Eğer mü’minlerden iki topluluk birbirleriyle savaşırlarsa aralarını bulun. Biri diğerine saldırırsa Allah’ın emrine uyuncaya kadar saldırgan tarafla savaşın.*”¹³⁹ ve “*Allah’a ve ahiret gününe inanmayan, Allah ve Resulünün haram kıldığını haram saymayanlarla savaşın!*”¹⁴⁰ âyetleri idi.¹⁴¹ Ayrıca ona göre Ebû Bekir, Ömer ve Ali, Allah’a itâat eden kişilerdir ve “*Ey iman edenler,*

¹³⁴ Zuhurf 43/19.

¹³⁵ Bu âyet, pek çok müfessire göre meleklerin dışı olduğunu söyleyen kâfirlerle alakalıdır. Açıklamalar için bk. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, c. III, s. 187; Zemahşerî, *Keşşâf*, c. IV, s. 237; Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. ‘Ömer Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, Beyrut 1420, c. XXVII, s. 625; Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, c. VIII, s. 68; ‘Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medâriku’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl*, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut-Lübnan 2014, c. II, s. 518.

¹³⁶ Cübbâî, *Kitâbü’l-Makâlât*, s. 141.

¹³⁷ Tâhâ 20/61.

¹³⁸ Şûrâ 42/10.

¹³⁹ Hucurât 49/9.

¹⁴⁰ Tevbe 9/29. Bu âyet müşrikler ve Ehli Kitap hakkında nâzil olmuştur. Açıklamalar için bk. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 2/43; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, c. VI, s. 1778-1779; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nîsâbü’rî es-Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân ‘an Tefsîri’l-Kur’ân*, (thk. el-İmâm Ebî Muhammed b. ‘Âşûr), Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, Beyrut 2002, c. V, s. 26-28; Zemahşerî, *Keşşâf*, c. II, s. 252-254; Ebû Muhammed ‘Abdülhak b. Gâlib b. ‘Abdirrahmân İbn ‘Atiyye, *el-Muharreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, (thk. ‘Abdusselâm ‘Abduşşâfi Muhammed), Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut 1422, c. III, s. 21-23; Cemâlüddîn Ebû’l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr fî ‘İlmi’t-Tefsîr*, (thk. ‘Abdurrezzâk el-Mehdî), Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, Beyrut 1422, c. II, s. 249-250; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, Yenda Yayınları, İstanbul 2001, c. IV, s. 351-366.

¹⁴¹ Cübbâî, *Kitâbü’l-Makâlât*, s. 143.

Allah'a ve Peygamber'ee itaat edin ve sizden olan ülü'l-emre (idarecilere) de itaat edin."¹⁴² âyetinde yöneticilere itâat etmek Müslümanlara farzdır. Dolayısıyla idareciye itâat etme konusunda Ebû Bekir, Ömer ve Ali arasında bir fark yoktur.¹⁴³ Hâricîler; Ali, Muhâcir ve Ensar'ı; Osmânîler, Osmân'ı öldüren ve buna sessiz kalan herkesi; İmâmiyye'ye de Ali yerine Ebû Bekir ve Ömer'i öne geçiren bütün Müslümanların kâfir olduklarını iddia etmişlerdir.

Cübbâî, din konusunda insanları taklit edip Kur'ân'a muhâlefet ettikleri için Mürcie, Nâsibîler ve İmâmiyye ile birlikte Hâricîler'in de İslâm'dan çıktığını belirtmiştir.¹⁴⁴ Zira ona göre İslâm dini "*Rabbinizden size indirilene uyun.*",¹⁴⁵ "*Rabbinden sana vahyolunana uy.*"¹⁴⁶, "*Eğer yeryüzündeki insanların çoğuna uyarsan, seni Allah'ın yolundan saptırırlar.*"¹⁴⁷ âyetleri gereğince sadece Kur'ân'dan öğrenilmelidir. Ona göre hadisler ya illetli ve çelişkili ki zaten bunlara itibar edilmez ya da Kur'ân'a uygundur. Kur'ân'a muvâfık olan hadislerle gelince, Kur'ân zaten bunlara ihtiyaç bırakmaz.¹⁴⁸ Cübbâî'nin bu ifadeleri, dini meselelerde sadece Kur'ân'ın referans alınması gerektiğini imâ etmektedir. Zira muhataplarını zemmederken "*Kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık*"¹⁴⁹ âyetine atıf yapmıştır.¹⁵⁰ Ancak hadisler olmadan ibadetlerin şekillerini belirleme ve buna göre amel etme imkân dahilinde değildir.

Kanaatimizce Cübbâî'nin kitabının "Ebû Bekir'in Hilâfeti" başlığında naklettiği şu diyalog genel olarak mezhepler arasındaki ihtilafların ve tekfir geleneğinin ana nedenlerinden birini ortaya koymaktadır:

"Ebû Süfyan, Ali b. Ebî Tâlib'in yanına geldi ve: 'Ey Ebu'l-Hasan! Abdümenâfoğullarının, Temim b. Murreoğullarına tâbi olmasına ve onların kuyruğuna takılmasına razı mısın?' Ali ona Âl-i 'İmrân 118. âyeti okuduktan sonra şöyle dedi: 'Ey Ebû

¹⁴² Nisâ 4/59.

¹⁴³ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 144.

¹⁴⁴ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 145.

¹⁴⁵ A'râf 7/3.

¹⁴⁶ Ahzâb 33/2.

¹⁴⁷ En'âm 6/116.

¹⁴⁸ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 145.

¹⁴⁹ En'âm 6/38.

¹⁵⁰ Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, s. 147.

Süfyân! Müslüman olduktan sonra da fesat çıkarmak istiyorsun. ' Bunun üzerine Ebû Süfyân: 'Hâşimoğulları, imâmete Teym b. Mürreoğullarından daha layıktır. İsteyen bu sözüme kızsın isteyen de bunu kabul etsin. ' Bunun üzerine Abbâs ona: 'Ey Ebû Hanzala! Bu sözün bir nasihat değildir. Çünkü Allah bizlere birlik olmayı emretti ve ihtilafı haram kıldı. ''¹⁵¹

Ebû Süfyân'ın bu sözleri, Hz. Peygamber'in vefatından sonra, bazıları için Câhiliyye dönemindeki yönetimde esas alınan "asâbiyet" duygusunun tekrar gündeme geldiğini göstermektedir. Buna göre devlet yöneticileri liyâkat yerine akrabalık ilişkilerine göre oluşmalı/oluşturulmalıdır. Devlet yönetiminde asâbiyet, her dönemde varlığını sürdürmekle beraber Müslümanların sayısı çoğaldıkça Mezhepler açısından buna "tarafgirlik" de eklenmiştir. Artık bazıları açısından kişilerin görüşlerinden ziyade mezheplerin görüşleri önem kazanmaya başlamıştır. Asâbiyet, tarafgirlik ve mezhep taassubu Kur'ân âyetlerinin tefsirinde ve kişilerin tekfirle itham edilmesinde kendine büyük oranda yer bulmuştur. Öyle gözüküyor ki Müslümanları zayıf düşüren bu çarpık anlayış, Kur'ân âyetlerini yorumlamada Tefsir usulü dikkate alınmadığı sürece devam edecektir.

Hâricîler'in; Muhâcir ve Ensâr'ın Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osmân'ı Hz. Alî'den önce halife seçmeleriyle küfre düştüklerini iddia etmelerinin dinî dayanağı bulunmamaktadır. Zira hilâfet kurumu Müslümanların işlerinin yönetimi bağlamında vazgeçilmez bir öneme sahip olsa da imânî bir mesele değildir. Dolayısıyla bu bağlamda Cübbâî'nin âyetlere atıf yaparak yaptığı eleştiriler son derece isabetlidir. Ayrıca ilk üç halifenin tayini konusunda birtakım sıkıntılar olsa da neticede sahabe arasında bu konuda icmâ edilmiş ve Râfizîler'in iddia ettiği gibi bir hak gaspı olmamıştır.

¹⁵¹ Cübbâî, *Kitâbü 'l-Makâlât*, s. 159.

Sonuç

Ebû Ali el-Cübbâî, incelediğimiz *Kitâbü'l-Makâlât* adlı eserinde muhataplarını eleştirirken atıfta bulunduğu bazı âyetleri Kurân bütünlüğüne ve bağlama uygun bir şekilde kullanmış ancak bazı âyetleri de bağlı bulunduğu Mu‘tezile mezhebinin görüşleri çerçevesinde tefsir ederek tarafgir bir tavır sergilemiştir. Cübbâî, Mürcie, Haşviyye, Râfîzî ve Hâricî mezhebi mensuplarının tamamını kâfir ve ehl-i kitaba hitap eden âyetlere atıf yaparak “tekfir” etmiştir. Buna ilaveten çok sert bir üslup kullanarak onları “sarhoş”, “uykucu” “câhil”, “zındık”, “mülhid”, “ehl-i ilhâd”, “temyiz gücü olmayan”, “câhillerin önde gidenleri”, “Kur’ân’ı anlamayan, onu tahrif eden” gibi ifadelerle de aşağılayıp yermiştir. Kanaatimizce onun muhataplarını eleştirdiği “kabir azabı”, “şefaât”, “cennet ve cehennem şu anda var oluşu” ve “Kur’ân’ın yaratılmışlığı” gibi konular öteden beri âlimler arasında tartışıl原因en hususlar arasında yer almaktadır. Diğer taraftan bu konular imânî hususlar arasında yer almamaktadır. Bu yüzden muhataplarını kâfir ve Yahudilere hitap eden âyetlere atıf yaparak pek çok yerde “tekfir” etmesi doğru değildir.

Cübbâî, Mürcie’nin tövbe etmeden ölen büyük günah sahiplerinin günahlarının erteleneceği/bağışlanacağı; Haşviyye’nin, Hz. Havvâ’nın Kâbe’yi haccettiği, Arafat’ta Hz. Âdem’le buluştuğu, meleklerin Hz. Âdem’i Kâbe’de elli bin yıl bekledikleri, Kâbe’nin Hz. Âdem’den bir milyon yıl önce inşa edildiği; Allâh’ın kullar için takdir ettiği “kaderi” mühürlediği, cehennem için yaratılan kişilerin sâlih amellerinin kendilerine fayda vermeyeceği, cennet için yaratılan kişilerin istedikleri amelleri yapabilecekleri ve bunların kendilerine zarar vermeyeceği; Hârût ve Mârût, güzel bir kadın olan Zühre’yle evlenince Yüce Allah’ın onu Güneş ve Ay’dan sonra gökyüzündeki en parlak yıldıza dönüştürdüğü, yıldızlar aracılığı ile gaybın bilinebileceği konularında isabetli eleştirilerde bulunmuştur. Ayrıca Râfîziler’in, gaybî bilgilerin imam tarafından bilinebileceği, Ebû Bekir, Ömer ve bütün Müslümanların Ali’den önce bir imâm kabul ettiklerinden dolayı kâfir oldukları, dünyanın ömründen bir gün kalsa bile Allah’ın, Ali’nin evlatlarından birini zulümle dolan dünyayı adâletle doldurmak üzere dünyaya göndereceği ve bu kişinin gaybî bilgilere vakıf

olacağı, kendisinin ve taraftarlarının yaralandıkları halde ölmeyecekleri, Hz. Ebû Bekir'in Hz. Fâtıma'ya eziyet ettiği/ettirdiği hususlarında isabetli değerlendirmeler yapmıştır. Diğer taraftan İmâmiyye'nin Ali yerine Ebû Bekir ve Ömer'i öne geçiren bütün Müslümanların kâfir oldukları ve Hâricîler'in Hz. Ali, Muhâcir ve Ensâr'ı küfürle itham etmelerine yönelik isabetli eleştirilerde bulunmuştur. Ancak buna karşın Hâricîler'in Hz. Osman'ın öldürülüşünün meşruluğu hakkında söyledikleri menfur sözler karşısında suskun kalarak tarafgir bir tavır sergilemiş ve dolayısıyla ilmî ve objektif davranmamıştır.

Âyetlerin bağlamı, anlamı ve muhataplarını belirlemek için vazgeçilmez bir öneme sahiptir. Bu husus dikkate alınmadığında yanlış anlamların üretilmesi ve insanların haksız yere “tekfîr” edilmesi her zaman ihtimal dahilindedir. Kanaatimizce Yüce Allah'ı inkâr etmedikçe “*Size selam verene, dünya hayatının geçici menfaatini gözetenek: ‘Sen mü'min değilsin!’ demeyin.*” (Nisâ 4/94) âyeti kible ehlinin tekfîr edilmesinin Müslümanlar açısından Kur'ânî bir tavır olmadığını ortaya koymaktadır. Elbetteki insanların Kur'ân'a muhâlif söz ve fiilleri asla tasvip edilemez. Hiç şüphesiz Yüce Allah, yanlış söz ve fiillerinden dolayı insanları hesaba çekecektir. Kur'ân'a göre bu konudaki karar, din/ceza gününün yegâne sahibi olan Yüce Allah'a aittir. Diğer taraftan Kur'ân'ın lafzî okunuşu bir başka ifadeyle ne dediğinin iyice anlaşıl-maması Müslümanların birbirlerini tekfîr etmelerine neden olmaktadır. Bu ise sonuçta Müslümanlar arasında ayrışmalara ve çatışmalara neden olmaktadır. Bu gibi hatalardan kurtulmak ve Müslümanlar arasındaki birliği tesis etmek için âyetleri yorumlarken Kur'ân bütünlüğünün göz önünde bulundurulması son derece önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1990.
- Beyzâvî, Nâsiruddîn Ebû Sa'îd 'Abdullâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, (Thk. Muhammed 'Abdurrahmân el-Maraşlı), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut 1418.

- Barlak, Muzaffer, “İslâm İlim Tarihi İçinde Kelam Disiplininin Oluşum ve Gelişim Merhaleleri”, *Kader Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2016, Cilt: XIV, Sayı: II, ss. 480-508.
- Ebüssuûd, Muhammed b. Muhammed b. Mustafâ, *İrşâdü'l- 'Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*, (Thk. Hâlid Abdülganî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnân 2010.
- Ferrâ, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Begavî, *Me'âlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân*, (Thk. 'Abdurrezzâk el-Mehdî), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut 1420.
- Ferrâ, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. 'Abdullâh b. Manzûr ed-Deylemî, *Me'âni'l-Kur'ân*, (Thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî-Muhammed 'Ali en-Neccâr-Abdûlfettâh İsmâ'il Şelebî), Dâru'l-Misriyye, Mısır ty.
- İbn 'Âşûr, Muhammed Tâhir, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru Sahnûn li'n-Neşr ve't-Tevzi', Tunus ty.
- İbn 'Atiyye, Ebû Muhammed 'Abdülhak b. Gâlib b. 'Abdirrahmân, *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, (Thk. 'Abdusselâm 'Abduşşâfi Muhammed), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1422.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed 'Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, (Thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib), Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Arabistan 1419.
- İbn Ebî Zemenîn, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Abdillâh b. Îsâ Muhammed b. el-Mürri, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, (Thk. Ebû 'Abdillâh Hüseyin b. 'Ukkâşe - Muhammed b. Mustafa el-Kenz), el-Fârûku'l-Hadîse, Kâhire 2002.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *Garîbü'l-Kur'ân*, (Thk. Sa'îd el-Lihâm), yy., by., ty.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed, *Zâdü'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr*, (Thk. 'Abdurrezzâk el-Mehdî), Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 1422.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995.
- Kuşeyrî, 'Abdülkerîm b. Hevâzin b. 'Abdilmelik, *Letâifü'l-İşârât*, (Thk. İbrâhîm el-Besyûnî), el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-'Âmme li'l-Kitâb, Mısır ty.
- Mâverîdî, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, (Thk. es-Seyyid b. 'Abdûlmaksûd b. 'Abdurrahîm), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2012.

- Mukâtil b. Süleymân, Ebû'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, (Thk. Ahmed Ferîd), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- Öztürk, Halil, "Kelâmî Fırkaların Tenkidinde Dil ve Üslûp: Abdülkâhir el-Bağdâdî Örneği", *I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu "Dini, Dil ve İletişim"*, 2019, ss. 541-553.
- Râzî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Ömer Fahrüddîn, *Mefâtîhu'l-Gayb*, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, Beyrut 1420.
- Rençber, Fevzi, "İslam Birliği İnşasında Bir Engel Olarak Mezhep-Cemaat Taassubu ve Çözüm Yolları", *e-Makâlat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 2017, Cilt: X, Sayı: 1, ss. 77-102.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nîsâbü'rî, *el-Kesf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, (Thk. el-İmâm Ebî Muhammed b. 'Âşûr), Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, Beyrut 2002.
- Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. 'Abdilcebbâr b. Ahmed el-Mervezî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, (Thk. Yâsir b. İbrâhîm-Ğanîm b. Abbâs Ğanîm), Dâru'l-Vatan, Riyad 1997.
- Semerkandî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm, *Bahru'l-'Ulûm*, yy., by., ty.
- Taberânî, Süleymân b. Ahmed. b. Eyyûb, *el-Mu'cemu's-Sağîr*, (Thk. Muhammed Şekûr Mahmûd), el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1985.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân 'an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, (Thk. Sıdkı Cemîl el-'Attâr), Dâru'l-Fikr, Beyrut 2001.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *Sünenü't-Tirmizî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Ahmed b. Muhammed b. 'Ali en-Nîsâbü'rî, *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, (Thk. Safvân 'Adnân Dâvûdî), Dâru'l-Kalem-ed-Dâru's-Şâmiyye, Beyrut 1415.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Ebû Ali Cübbâî", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1993. c. VIII, s. 99-102.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Yenda Yayınları, İstanbul 2001.
- Yılmaz, Orhan, *İbn Kayyim el-Cevziyye (Hadis-Sünnet Anlayışı)*, Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul 2019.
- Yılmaz, Orhan, *Rivayetlerde Hz. Ali*, Araştırma Yayınları, Ankara 2015.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî, *Me'âni'l-Kur'ân ve 'Îrâbihî*, 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1988.

Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. 'Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmidi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi'Te'vîl*, Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, Beyrut 1995.